

Η σημασία της σύνδεσης πολιτιστικού και χρονικού σχεδιασμού για τη βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων

Αλέξης ΔΕΦΝΕΡ

Εισαγωγή

Το αντικείμενο της εισήγησης είναι η ανάλυση της επικαιρότητας τόσο του πολιτιστικού σχεδιασμού (cultural planning) όσο και του σχεδιασμού για το χρόνο (time planning). Ο στόχος της εισήγησης είναι η ανάδειξη της συμβολής του συνδυασμού τους στη θεωρία και τις πολιτικές της πολεοδομίας και ειδικότερα στο σχεδιασμό βιώσιμων πόλεων. Αυτή η κατεύθυνση μπορεί να συνεισφέρει σε μια νέα προσέγγιση της πολεοδομίας που επηρεάζει την επαναξιολόγηση των τεσσάρων βασικών λειτουργιών της πολεοδομίας, σύμφωνα με τη Χάρτα των Αθηνών: κατοικία, εργασία, κυκλοφορία, και ελεύθερος χρόνος (Le Corbusier 1943/1987). Ο πολιτισμός και ο χρόνος συνδέονται με τον ελεύθερο χρόνο και αυτή είναι η λειτουργία η οποία

έχει παραμεληθεί περισσότερο μέχρι τώρα.

Ο πολιτισμός είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να οριστεί. Ωστόσο, ο Peter Jackson αναπτύσσει δυο από τις πολλαπλές έννοιες του πολιτισμού. Με την έννοια της ουσίας αναφέρεται σε 'ολόκληρους τρόπους ζωής' (1991: 225) ή συστήματα κοινών δοξασιών (1989, σελ. ix). Με την έννοια της διαδικασίας 'αναφέρεται στους κώδικες με τους οποίους η σημασία κατασκευάζεται, αποδίδεται και γίνεται κατανοητή' (1989: 2), ή, με γεωγραφικούς όρους, αναφέρεται σε '«χάρτες σημασιών» διαμέσου των οποίων ομάδες και άτομα αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό τους κόσμο' (1989: 185). Ο πολιτισμός, όπως και η κοινωνία, είναι συγκροτημένος στο χώρο (1989: 3). Έτσι, ο πολιτισμός αναφέρεται σε συγκεκριμένα άτομα σε συγκεκριμένους χώρους.

Ο χρόνος είναι εξίσου σημαντικός και ο Hannerz μιλάει για μια διαχρονική άποψη του πολιτισμού, με το χρόνο να αποτελεί την τέταρτη διάσταση της πολιτισμικής πολυπλοκότητας (1992: 38). Διακρίνει δυο τύπους του πολιτισμού: το ανθρώπινο μυαλό και τις δημόσιες μορφές. Επίσης, τονίζει τη σημασία του συγκεκριμένου: ο πολιτισμός 'όταν είναι δημόσιος είναι προσιτός διαμέσου της κοινωνικής ζωής από συγκεκριμένα άτομα σε συγκεκριμένα άτομα' (1992: 7). Έτσι, ένας συνδυασμός πολιτισμού και χρόνου (ιδιαίτερα ελεύθερου χρόνου) αναφέρεται στη μελέτη της πρόσληψης και της δράσης συγκεκριμένων ατόμων σε συγκεκριμένους τόπους και χρόνους.

Τα βασικά *ερωτήματα κλειδιά* που θα τεθούν σε αυτήν την εισήγηση, και που αντιστοιχούν σε διλήμματα πολιτικής, είναι τα ακόλουθα:

- α. Ποιες είναι οι δυνατότητες και οι αδυναμίες της στήριξης της ανασυγκρότησης των πόλεων στον πολιτισμό; Μήπως αυτή ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες;
- β. Η έμφαση πρέπει να είναι στην υψηλή ή τη λαϊκή κουλτούρα ως περισσότερο 'δημοκρατική';
- γ. Η επέκταση των πόλεων πρέπει να γίνει στο χώρο ή το χρόνο; Μήπως η τελευταία συμβάλει στη δημιουργία νέων ανισοτήτων;
- δ. Η έμφαση πρέπει να είναι στο χωρικό ή το χρονικό σχεδιασμό;
- ε. Η έμφαση πρέπει να είναι στο παρελθόν, το παρόν ή το μέλλον;

1. Ο πολιτιστικός σχεδιασμός

Η επίδραση του πολιτισμού ως αξία στο σχεδιασμό

μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα με την επισήμανση ορισμένων *διαφοροποιήσεων*. Αυτές εκφράζουν μια συνύπαρξη αντιθέσεων και συσχετίσεων και συνδέονται με μια δυαδική (ή ορισμένες φορές πλουραλιστική) αντίληψη της κουλτούρας: λαϊκή/ελιτίστικη, χαμηλή/υψηλή (είναι μια διαφορετική άποψη της προηγούμενης διαφοροποίησης, ένας συνδυασμός των δύο οδηγεί στη διαφοροποίηση υψηλή/λαϊκή κουλτούρα), παράδοση/νεωτερικότητα, κατανάλωση/ παραγωγή, παθητικό/ ενεργητικό (σχετίζεται αλλά δεν ταυτίζεται με την προηγούμενη διαφοροποίηση), παγκόσμιο/ τοπικό, μοντέρνο/ μεταμοντέρνο.

Ένα στοιχείο κλειδί που διαπερνά όλες αυτές τις διαφοροποιήσεις, και το οποίο δεν έχει γίνει ως τώρα αντικείμενο σοβαρής μελέτης στο σχεδιασμό, είναι η *λαϊκή κουλτούρα*. Η λαϊκή κουλτούρα χαρακτηρίζεται από πολλές αντιφάσεις, και όσον αφορά τις σχέσεις της με άλλες διαφοροποιήσεις αυτή δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά στην παράδοση και η υψηλή κουλτούρα δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά στη νεωτερικότητα. Επίσης, αν και ο όρος λαϊκός συνήθως συνδέεται με την κατανάλωση και η παραγωγή συνήθως συνδέεται με μια μικρή ομάδα, αυτό δεν ισχύει πάντοτε, διότι όπως έδειξε η έρευνα της ομάδας του Willis (1990) ειδικά σε σχέση με τη μουσική, η κατανάλωση συνδέεται με την παραγωγή. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στο σχεδιασμό αποτελεί η αυτοβοήθεια (Αραβαντινός, 1984/1997: 90-91).

Στον 'κλασικό' σχεδιασμό η σημασία του πολιτισμού αναγνωρίζεται κυρίως από τους Camillo Sitte και Lewis Mumford. Ο Sitte αντιτίθεται στους παραδοσιακούς κανόνες του σχεδιασμού και επιχειρηματολογεί για την προτεραιότητα της αισθητικής: ισχυρίζεται μάλιστα ότι η πολεοδομία πρέπει να θεωρείται τέχνη (1889/1992).

Το έργο του παρέχει σήμερα πολλαπλά διδάγματα, και ειδικότερα για την Ελλάδα την έμφαση σε πλατείες και όχι σε αρτηρίες που συγκεντρώνουν κεντρικές λειτουργίες (Αραβαντινός, 1992). Ο Mumford είναι ένας υπερασπιστής των ανθρωπιστικών αξιών και μιλάει για την πόλη ως θέατρο και για τη σημασία του “αστικού δράματος” (1961/1966: 136-141).

Στον καθολικό (και τον ορθολογικό) σχεδιασμό ο πολιτισμός αντιμετωπίζεται, από τη μια πλευρά, ως ένα αναπόσπαστο μέρος του συστήματος της πόλης, και, από την άλλη πλευρά, ως ένα ενοποιημένο αντικείμενο. Ωστόσο, η έλλειψη μιας διαφοροποιημένης κουλτούρας, σε σχέση με την έλλειψη ενός διαφοροποιημένου χώρου (Lefebvre, 1974/1991), συχνά οδηγεί στην διάσπαση του όλου συστήματος (δηλαδή της πόλης) και επομένως στη δυσκολία εφαρμογής του σχεδιασμού. Ένα από τα κύρια πολιτισμικά χαρακτηριστικά του μοντερνισμού – μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ως τάση έχει κοινά στοιχεία με τον καθολικό σχεδιασμό – είναι η παγκοσμιοποίηση με την έννοια ότι παρόμοια σχέδια προτείνονται για διαφορετικά μέρη του κόσμου, ανεξάρτητα από τις τοπικές ιδιομορφίες. Ένα τυπικό παράδειγμα είναι η στάση, και η επίδραση, του Le Corbusier.

Μια σημαντική τομή στις πολιτισμικές αξίες παρατηρείται στο μεταμοντερνισμό. Αν και αποτέλεσε ένα παγκόσμιο φαινόμενο, άφησε χώρο για ένα τοπικισμό σε σχέση με την επιστροφή στην παράδοση. Το κυριότερο είναι ότι προώθησε την αξία της λαϊκής κουλτούρας (συμπεριλαμβανομένων των αρνητικών στοιχείων της όπως το kits) συνεισφέροντας στη συσχέτιση με την υψηλή κουλτούρα. Δυο τυπικά παραδείγματα λαϊκής κουλτούρας στο σχεδιασμό είναι το Las Vegas (Venturi κ.ά., 1972/1988· Gottdiener κ.ά.,

1999) και τα θεματικά πάρκα (Gottdiener, 1997· Deffner, 2001).

Τα παραδείγματα αυτά συνυπάρχουν με το έργο του Leon Krier (1978) το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως υψηλή κουλτούρα. Αυτός έχει επηρεαστεί από τον Sitte, είχε, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα, ακροατή τον Πρίγκιπα της Ουαλίας (Κάρολο) και ήταν ο μέντορας του master plan των Duany και Plater-Zyberk για το Seaside, την παραθεριστική κοινότητα της Φλόριντα (Sudjic, 1992: 27-30). Ωστόσο, τα ανωτέρω παραδείγματα διαφέρουν, διότι το Las Vegas εκφράζει μίαν άρνηση σχεδιασμού, ενώ, ειδικά στα θεματικά πάρκα της εταιρείας Disney (Marling, 1997), μπορεί κανείς να διακρίνει μια απόπειρα σχεδιασμού των θεματικών πάρκων ως πόλεων (Deffner, 2001).

Στη σύγχρονη εποχή έχει καθιερωθεί ότι οι πολιτιστικές δραστηριότητες παίζουν ένα κρίσιμο ρόλο στην ανασυγκρότηση των πόλεων (Bianchini, 1990· Montgomery, 1990· Wynne, 1992· Bianchini και Parkinson, 1993/1994· Evans, 1993· Zukin, 1996· Landry κ.ά., 1996· Matarasso και Halls, 1996· O'Connor και Wynne, 1996· Nyström και Fudge, 1999· Evans, 2001). Αυτό δεν σημαίνει ότι ο πολιτισμός είναι πάντα ‘κάτι καλό’ ή ότι η ανασυγκρότηση που βασίζεται στον πολιτισμό δεν έχει αρνητικές επιπτώσεις. Ενώ η Ευρωπαϊκή εμπειρία δείχνει ένα πλουραλισμό που μπορεί να συμβάλει στη ‘δημοκρατικοποίηση’ του πολιτισμού (Bianchini και Parkinson, 1993/1994· Landry κ.ά., 1996· Matarasso και Halls, 1996) ειδικά στο επίπεδο της γειτονιάς/κοινότητας (Council for Cultural Cooperation, 1996), η εμπειρία των Η.Π.Α. δείχνει ότι μπορεί να υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ της ανασυγκρότησης που στηρίζεται στον πολιτισμό και της ενίσχυσης της ‘κοινωνικής μετατόπισης’

[gentrification] (Zukin, 1995).

Σήμερα αντιμετωπίζουμε το φαινόμενο της επιχειρηματικής πόλης (Hall και Hubbard, 1998) και, σε σχέση με αυτό, τη σημασία του *ρόλου του μάρκετινγκ του τόπου* γενικά και της πόλης ειδικότερα (Ashworth και Voogd, 1990· Kearns και Philo, 1993· Paddison, 1993· Gold και Ward, 1994· Smyth, 1994). Το μάρκετινγκ του τόπου ανάγεται στην ιστορία, ειδικά σε σχέση με την τοπική διάσταση (Ward, 1998), αλλά σήμερα έχει γίνει μια αναγκαιότητα στη διαδικασία του παγκόσμιου ανταγωνισμού των πόλεων (Kranz και Schödtl, 1996· Oatley, 1998), της τουριστικής έλξης (Page, 1995· Holcomb, 1999), της αστικής διαχείρισης (Braun, 1994), και της αστικής διακυβέρνησης (governance). Και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχουν διαφορές στις συνθήκες μεταξύ ΗΠΑ (Kotler κ.ά., 1993) και Ευρώπης (Kotler κ.ά., 1999).

Το μάρκετινγκ του τόπου αντιμετώπισε πολλές κριτικές. Η κυριότερη είναι ότι υποκαθιστά το σχεδιασμό. Ωστόσο 'ο σχεδιασμός χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν ο τομέας της ιδιοκτησίας δεν είναι επιτυχημένος' (Halla, 1999: 265), και το έργο που έχει πραγματοποιηθεί στο νέο πεδίο του πολιτιστικού σχεδιασμού δείχνει ότι αν οι πόλεις θέλουν να είναι επιτυχημένες το μάρκετινγκ του τόπου πρέπει να συνδυάζεται με το σχεδιασμό (Landry κ.ά., 1996: 2-7 και 26-38· Landry, 2000: 3-6). Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις μάλιστα πόλεων στις ΗΠΑ (Nykiel και Jascolt, 1998) και τη Γερμανία (Τσεγενίδη, 2001) οι οποίες έχουν εκπονήσει σχέδιο μάρκετινγκ.

Ο κύριος στόχος του πολιτιστικού σχεδιασμού πρέπει να είναι η επίτευξη της *βιωσιμότητας* (Nyström και Fudge, 1999), δίνοντας έμφαση σε δύο άξονες: τις

πολιτιστικές βιομηχανίες (Wynne, 1992· Pratt, 1997· Δέφνερ, 2000α) και τη δημιουργικότητα/ καινοτομία (Landry και Bianchini, 1995· Hall και Landry, 1997· Landry, 2000). Ο πολιτιστικός σχεδιασμός λειτουργεί ως μια εναλλακτική λύση στις παραδοσιακές πολιτιστικές πολιτικές και τις στρατηγικές ανασυγκρότησης που στηρίζονται στον πολιτισμό, σε μια προσπάθεια να υπερνικηθούν 'σοβαρές ανισορροπίες στη χωρική κατανομή των πολιτιστικών παροχών και στη σχέση μεταξύ των πολιτικών που είναι προσανατολισμένων στην κατανάλωση και της υποστήριξης της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής, καθώς και μεταξύ της επένδυσης σε κτίρια και της υποστήριξης σε πολιτιστικά γεγονότα και δραστηριότητες' (Bianchini, 1999: 36).

Ένα επίκαιρο θέμα σε σχέση με τον πολιτιστικό σχεδιασμό είναι η *κληρονομιά*. Είναι κάτι που μπορεί να αποτελεί προϊόν σχεδιασμού (Coccosis και Nijkamp, 1995) και μπορεί να συμβάλει στην αστική ανασυγκρότηση (Council of Europe, 1989), την αστική συντήρηση (Larkham, 1996), και τον αστικό τουρισμό (Ashworth και Turnbridge, 1990). Η κληρονομιά είναι ένα αντικείμενο διάφορων τρόπων κατανάλωσης και παραγωγής (Graham κ.ά., 2000) και έτσι αποτελεί ένα πόρο που είναι αντικείμενο διαμάχης (Turnbridge and Ashworth, 1995). Η κληρονομιά είναι επίσης πόρος που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο του μάρκετινγκ, κάτι που έχει ένα διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας (Corner και Harvey, 1991). Οι πολιτισμικές και τουριστικές διαστάσεις της κληρονομιάς είναι σημαντικές για την κατασκευή ταυτοτήτων του τόπου ειδικά στην Ευρώπη (Ashworth και Larkham, 1994). Στο σύγχρονο κόσμο η κληρονομιά δεν πρέπει να περιορίζεται στην υψηλή κουλτούρα,

αλλά πρέπει να συμπεριλαμβάνει τη λαϊκή κουλτούρα. Η κληρονομιά, κυρίως λόγω της έμφασης στο παρελθόν, είναι επίσης ένα ζήτημα που εκφράζει τη σύνδεση μεταξύ των αξιών του πολιτισμού και του χρόνου (Thomas M.J., 1994).

2. Ο σχεδιασμός για το χρόνο

Εάν ο πολιτισμός φαίνεται ότι σιγά-σιγά κερδίζει την καλύτερη θέση που του αξίζει στο σχεδιασμό, ο χρόνος φαίνεται να αποτελεί τη χαμένη του διάσταση. Η σημασία του χρόνου μπορεί και αυτή να κατανοηθεί καλύτερα με την επισήμανση ορισμένων διαφοροποιήσεων, όπως εργάσιμος χρόνος-ελεύθερος χρόνος, παρελθόν-παρόν- μέλλον, μακρύς χρόνος-βραχύς χρόνος, καθημερινή-τέλος της εβδομάδας/ γιορτές/ διακοπές (ατομικός-μαζικός ελεύθερος χρόνος), πρωί/ μεσημέρι/ απόγευμα - βράδυ/ νύχτα.

Η αφετηρία του εντοπισμού της σημασίας του χρόνου στο σχεδιασμό πρέπει να είναι η φιλοσοφική προσέγγιση του χρόνου, δίνοντας έμφαση στη αλληλοσυσχέτισή του με το χώρο. Αυτό παραπέμπει στον Heidegger, που ισχυρίζεται ότι το Είναι (*Sein*) πρέπει να γίνει αντιληπτό με χρονικούς όρους (1927/1962: 40), αλλά επίσης ότι 'το κατοικείν είναι το βασικό χαρακτηριστικό του Είναι σε συνάρτηση με το οποίο προσδιορίζεται η ύπαρξη των θνητών' (1954/1971: 160). Δεν είναι τυχαίο ότι το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το χωρο-χρόνο προήλθε κυρίως από την φιλοσοφία, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τη φυσική (Hawking, 1988/1989, κεφ.2). Αυτό ενισχύθηκε με την εξάπλωση της θεωρίας του χάους (Gleick, 1987/1990), μια τάση που επηρέασε και το σχεδιασμό, κυρίως όσον αφορά την πολυπλοκότητα (Allmendinger, 1999: 254-274).

Στον 'κλασσικό' σχεδιασμό ο Sitte, και ιδιαίτερα ο

Mumford ο οποίος υποστήριξε τη σημασία των φάσεων του κύκλου της ζωής (1949), αντιμετώπισαν το θέμα του χρόνου στην πόλη. Ο Sitte, εκφράζει, σύμφωνα με τον Bobic, τις θεωρίες της αισθητικής και της μορφής, οι οποίες, παράτι αναγνωρίζουν τη σημασία της παράδοσης, την αντιμετωπίζουν ως κάτι περιορισμένο στη μορφή του αστικού χώρου (Bobic, 1990: 253). Ο Mumford εκφράζει, σύμφωνα με τον Bobic, τις πολιτιστικές-επικοινωνιακές θεωρίες. Αντιμετωπίζει ιστορικά το ιδεώδες καθήκον της πόλης ως την προώθηση 'της διαδικασίας της πολιτιστικής ανακύκλωσης και επέκτασης' (Bobic, 1990: 255). Ωστόσο, η πρωταρχική σημασία του χρόνου ερευνήθηκε διεξοδικά από τον Siegfried Giedion, που επιχειρηματολογεί για τη σημασία των τρόπων και των ρυθμών της ζωής συγκεκριμένων ατόμων. Αν και υποστηρίζει την αναγκαιότητα της πολυπλοκότητας του παλεοδομικού σχεδίου, πιστεύει ότι η σύνθεση πρέπει να αποτελεί ένα ισορροπημένο, ομοιόμορφο και λειτουργικό σύνολο (1941/1982).

Με αυτό τον τρόπο, υπάρχει μια σύνδεση με τον καθολικό σχεδιασμό, του οποίου η γενική τάση είναι να αγνοεί το χρόνο, εφόσον η προσέγγιση της πόλης ως ένα άκαμπτο σύστημα δεν αφήνει περιθώρια για την αποδοχή αλλαγών. Ο μοντερνισμός έχει δείξει κατά καιρούς, ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο, μια τάση για απότομες αλλαγές σε συνδυασμό με μια κριτική προσέγγιση της παράδοσης. Ένα τυπικό παράδειγμα είναι, και πάλι, ο Le Corbusier, ο οποίος διατυπώνει ορισμένες προϋποθέσεις για τη διατήρηση, ισχυριζόμενος ότι 'ό,τι ανήκει στο παρελθόν δε δικαιούται εξορισμού να παραμείνει ακίνωτο· χρειάζεται φρόνηση για να διαλεχτεί αυτό που πρέπει να γίνει σεβαστό' (1943/1987: 91).

Ο μεταμοντερνισμός συνδύασε τη χρήση της σύγχρονης λαϊκής κουλτούρας με την επαναξιολόγηση του παρελθόντος (ειδικά της μνημειακότητας), δίνοντας έμφαση ορισμένες φορές, όπως ο Sitte, στις όψεις της μορφής και της αισθητικής – ο Rob Krier (1975/1979) δεν ανήκει τυχαία σε αυτήν την ομάδα των θεωριών, σύμφωνα με τον Bobic. Ο Sitte έχει επίσης επηρεάσει και τον Aldo Rossi (1984/1987), ο οποίος επιχειρηματολογεί για τη σημασία του χρόνου ως δημιουργού της συνέχειας: η πόλη δεν μπορεί 'να αναχθεί σε μια απλή βασική ιδέα' και 'αυξάνεται με το χρόνο'. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Bobic, 'το όραμά του χάνει την αξία της έκφρασης μιας συγκεκριμένης κοινότητας: πολιτισμός, ιστορία και σύγχρονες δραστηριότητες' (Bobic 1990: 254).

Στη σημερινή εποχή η νέα τάση του σχεδιασμού για το χρόνο στην πόλη σιγά-σιγά κερδίζει την προσοχή, πράγμα που συνδέεται με την αυξανόμενη σημασία του ελεύθερου χρόνου, όχι αναγκαστικά με ποσοτικούς όρους. Ο σχεδιασμός για το χρόνο έχει δώσει έμφαση, μέχρι σήμερα, στην Ευρώπη (Moccia, 2000), και η έρευνα έχει αναπτυχθεί κυρίως στην Γαλλία – με τις έννοιες του επιλεγμένου χρόνου (*Ichange et Projets*, 1980) και της ανάλυσης των ρυθμών (Lefebvre, 1992), Γερμανία – επικεντρώνοντας στη δομή του χρόνου (Henckel κ.ά., 1989· Eberling και Henckel, 1998) – και στην Ιταλία – επικεντρώνοντας στην ανισότητα των φύλων (Belloni και Bimbi, 1997· Zajczyk, 2000· Paolucci, 2001). Ο σχεδιασμός για το χρόνο, σε σύγκριση και με τον πολιτιστικό σχεδιασμό, έχει περισσότερο κοινωνικό κόστος απ' ό,τι οικονομικό.

Αυτή η νέα τάση έχει τις ρίζες της στη γενική παράδοση της χρήσης του χρόνου (*time budget*) [Parkes και Thrift, 1980] και συνδέεται με τη χρήση ημερολογίων σε εθνικό

επίπεδο, για παράδειγμα στη Βρετανία (Gershuny, 2000) και τις ΗΠΑ (Robinson και Godbey, 1977/1997). Όσον αφορά τη *σύνδεση με τον χώρο*, οι ρίζες του σχεδιασμού για το χρόνο βρίσκονται στη χρονογεωγραφία (*time-geography*), η οποία ξεκίνησε από τη σχολή του Lund με βάση τις επεξεργασίες του Høgerstrand (Thrift, 1977· Carlstein κ.ά., 1978· Pred, 1981). Σήμερα, ακόμα και αν γίνεται λόγος για τη θεωρητική αλληλοσυσχέτιση χώρου-χρόνου, προκύπτει η αναγκαιότητα της πρακτικής στήριξης της κυριαρχίας του ενός από τους δυο παράγοντες. Υπάρχουν απόψεις που ισχυρίζονται ότι ο χώρος κυριαρχεί στο χρόνο (Lefebvre, 1974/1991: 95· Soja, 1989) ή το αντίστροφο (Harvey, 1989: 240).

Δυο επίκαιρα ζητήματα σε σχέση με το σχεδιασμό του χρόνου είναι η *πόλη των 24 ωρών* και η βιωσιμότητα. Η πόλη των 24 ωρών έχει πολλές διαστάσεις: την εξάρτηση από την κοινωνία των 24 ωρών (Kreitzman, 1999), τη λειτουργία της οικονομίας της νύχτας που επικεντρώνεται στην κατανάλωση και τον ελεύθερο χρόνο (Lovatt κ.ά., 1994· Lovatt, 1996· Hughes, 1999), την ύπαρξη μιας επιταχυνόμενης πόλης σε σχέση με την 'Μακτοναλντοποίηση' της κοινωνίας (Ritzer, 1993/2000· Alfino κ.ά., 1998).

Ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει εδώ συνδέεται με το δεύτερο ζήτημα: αποτελεί η πόλη των 24 ωρών μια απειλή για τη *βιώσιμη ανάπτυξη*; Ο Kevin Lynch υποστηρίζει τη 'διατήρηση του μέλλοντος' που περιέχει δράσεις ηθικά ή αισθητικά εσωτερικοποιημένες, έτσι ώστε να καθίστανται ικανοποιητικές τώρα: 'όπως η διατήρηση της ιστορίας απαιτεί την απόρριψη του άσχετου παρελθόντος έτσι και η διατήρηση του μέλλοντος απαιτεί την απάλειψη του άσχετου μέλλοντος' (1972: 115-116). Αυτό συνδέεται με το θέμα της κληρονομιάς,

πράγμα που γίνεται και από τον Mumford, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η πόλη, ειδικά διαμέσου της συμβολικής μορφής της τέχνης, ενώνει τον παρελθόντα, τον παρόντα και το μέλλοντα χρόνο. «Μέσα στον ιστορικό περίγυρο της πόλης ο χρόνος συγκρούεται με το χρόνο: ο χρόνος προκαλεί τον χρόνο» (1961/1966: 118).

3. Μία περίπτωση συνδυασμού πολιτιστικού και χρονικού σχεδιασμού: Ο ελεύθερος χρόνος στην Αθήνα

Στην Ελλάδα η κατάσταση που αφορά τις αξίες του σχεδιασμού έχει δυο παραμέτρους: η αρνητική πλευρά είναι ότι η καθυστέρηση στη διδασκαλία της γεωγραφίας στην ανώτατη εκπαίδευση επηρέασε την εκπαίδευση του σχεδιασμού (Labrianidis και Deffner, 1999) και τη διαμόρφωση των αξιών, ενώ από την άλλη πλευρά αυτό είχε ένα θετικό αποτέλεσμα, διότι η Ελλάδα μπορεί να ωφεληθεί από την παγκόσμια εμπειρία και να παράγει καλύτερα αποτελέσματα στο πεδίο των πολιτικών. Ιδιαίτερα η εκπαίδευση του σχεδιασμού πρέπει να είναι κριτική προς τον ορθολογισμό (και τον καθολικό σχεδιασμό), ο οποίος, σύμφωνα με τον Hochi, αγνοεί την πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου του σχεδιασμού, ο οποίος περιλαμβάνει ηθικές, πολιτικές και αισθητικές κρίσεις (1994).

Ο ελληνικός πολιτισμός χαρακτηρίζεται από όλες τις διαφοροποιήσεις που αναφέρθηκαν στην αρχή του Μέρους 1. Δυο πρόσθετες είναι ανατολικές/ δυτικές επιδράσεις (Deffner, 1994) και αναθεωρητικές/ 'καταδυναστευόμενες' πολιτισμός (Διαμαντούρος, 1994/2000). Και οι δυο διαφοροποιήσεις αναφέρονται στο θέμα της 'ελληνικότητας' και στη διαφοροποίηση παράδοση/ νεωτερικότητα. Ο πολιτισμός ως

δραστηριότητα στην Ελλάδα αποτελούσε, μέχρι πρόσφατα, απλώς κάτι 'επιπρόσθετο'. Ωστόσο, υπάρχει μια αυξανόμενη έμφαση στον πολιτιστικό τομέα με αργούς ρυθμούς ως συνήθως. Αυτό συμβαίνει σε σχέση με την οικονομία (ΚΕΠΕ, 2000), την παγκοσμιοποίηση (για παράδειγμα η Πολιτιστική Ολυμπιάδα σε σύνδεση με τους Ολυμπιακούς του 2004), τα μέσα επικοινωνίας, την πολιτική και την καθημερινή ζωή.

Η επανάκληση μιας πολιτικής αποκέντρωσης κάνει επίκαιρη την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της ανάλυσης του χωρικού υπόβαθρου της πολιτιστικής κατανάλωσης. Υπάρχουν ανισότητες μεταξύ των περιοχών, αλλά όχι πάντα οι προφανέστερες, για παράδειγμα η κυριαρχία των Αθηνών αναφέρεται κυρίως στην 'πολιτιστική ακτινοβολία' και όχι στη χωρική συγκέντρωση αν ληφθεί υπ' όψιν ο πληθυσμός, δηλαδή ο συντελεστής χωροθέτησης (Deffner, 1994 και 1995). Μία παλαιότερη έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας (ΠΣΠ) έδειξε ότι η εντονότερη συγκέντρωση θεάτρων, εκθεσιακών χώρων, βιβλιοθηκών και μουσείων/συλλογών παρατηρείται στο κέντρο της Αθήνας. Αυτό γενικά ισχύει τόσο για τους 'καλλιτεχνικούς' όσο και τους 'εκπαιδευτικούς' πολιτιστικούς χώρους (περισσότερο για τους τελευταίους) [Δέφνερ, 1992].

Στα πλαίσια του Κοινωνικο-οικονομικού Άτλαντα της Ελλάδας (Μαλούτας, 2000) ο οποίος εκπονείται από το Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (ΙΑΑΚ) και το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΤΜΧΠΠΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας μελετήθηκε το χωρικό

υπόβαθρο της καταναλωτικής διάστασης επιλεγμένων πολιτιστικών βιομηχανιών του ΠΣΠ. Τα κύρια συμπεράσματα είναι: (α) ο μεγαλύτερος διαταξικός και αποκεντρωτικός χαρακτήρας του κινηματογράφου, (β) ο σημαντικός ρόλος του κέντρου της πόλης, ειδικά όσον αφορά το θέατρο και τη μουσική, και (γ) η πιο ομοιόμορφη κατανομή των θερινών χώρων (Δέφνερ, 2000β).

Όσον αφορά τον πολιτιστικό σχεδιασμό υπάρχουν ορισμένες πρόσφατες πρωτοβουλίες οι οποίες, ωστόσο, δεν αποτελούν μια συγκροτημένη πολιτική. Λίγες περιοχές της Αθήνας υπήρξαν το αντικείμενο προγραμμάτων από το Συμβούλιο της Ευρώπης, όπως, παλαιότερα, το Παλαιό Φάληρο (Goodey, 1983α και β) και, πρόσφατα, τα Πατήσια και το ιστορικό κέντρο της Αθήνας (συμπεριλαμβανομένης της Πλάκας) (Council for Cultural Cooperation, 1996). Το πρώτο πρόγραμμα κατέληξε στη μεταμόρφωση της κεντρικής πλατείας του Παλαιού Φαλήρου κυρίως με την τοποθέτηση γλυπτών της Γκόλαντα – και αξιολογήθηκε ως καλή πρακτική από το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής και Εργασίας (Hall και Landry, 1997: 86). Το τελευταίο πρόγραμμα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι 'το κύριο πρόβλημα της Αθήνας είναι η δυσκολία να καθιερωθεί μια προσέγγιση σχεδιασμού στην πολιτιστική παροχή, η οποία είναι απαραίτητα λόγω της καταστροφικής επίδρασης της αστικοποίησης στην ταυτότητα και την ποιότητα ζωής πολλών συνοικιών της πόλης' (Council for Cultural Cooperation, 1996, τομ. 2: 79).

Η μεγαλύτερη ευκαιρία για τον πολιτιστικό σχεδιασμό ήταν η λειτουργία της Αθήνας το 1985 και της Θεσσαλονίκης το 1997, ως Πολιτιστικές Πρωτεύουσες της Ευρώπης. Αυτή η ευκαιρία χάθηκε (Labrianiδης και

Deffner, 2000), πράγμα που ελπίζουμε να μην συμβεί με τους Ολυμπιακούς του 2004 (Μαϊούτας και Deffner προσεχώς), αφού έχει εκφραστεί σαφώς ο σκοπός να παραχθεί ένα πολιτιστικό υπόβαθρο. Η Πολιτιστική Ολυμπιάδα έχει ήδη αρχίσει με ορισμένα προβλήματα, αλλά υπάρχει ακόμα χρόνος για την υιοθέτηση μιας προοπτικής πολιτιστικού σχεδιασμού. Η προοπτική αυτή πρέπει να συσχετισθεί με την αντιμετώπιση των Ολυμπιακών ως 'μεγάλου γεγονότος' (Δέφνερ και Κουτσιανά, υπό εκτύπωση) και μπορεί επίσης να τεθεί σε εφαρμογή στην επόμενη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης για την Ελλάδα (Πάτρα 2006). Ένα άλλο έργο που έχει αρχίσει, είναι η Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας η οποία αξιολογήθηκε ως καλύτερη πρακτική από το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής και Εργασίας (Hall και Landry, 1997: 86). Ένα άλλο έργο που προγραμματίζεται είναι η μετατροπή του χώρου του παλαιού αεροδρομίου του Ελληνικού σε μητροπολιτικό πάρκο που θα περιλαμβάνει ένα μεγάλο συνεδριακό κέντρο (10.000 θέσεων) – αυτό το τελευταίο μαζί με την όπερα και ένα μουσείο σύγχρονης τέχνης αποτελούν τις μεγαλύτερες ελλείψεις πολιτιστικών χώρων στην Αθήνα.

Ο πολιτιστικός σχεδιασμός προϋποθέτει τη στενή συνεργασία του δημόσιου, του ιδιωτικού και του ανεπίσημου (τρίτου, εθελοντικού) τομέα, πράγμα που δεν έχει συμβεί στην Ελλάδα μέχρι τώρα. Τα τελευταία χρόνια ο ιδιωτικός τομέας έχει αναλάβει έναν κυρίαρχο ρόλο στον τομέα του ελεύθερου χρόνου, με θετικές και αρνητικές επιπτώσεις. Οι πλέον αρνητικές επιπτώσεις είναι η χωρίς σχεδιασμό μεταμόρφωση των συνοικιών στις οποίες η κατοικία (και η μεταποίηση) παρουσιάζουν κρίση) – το τυπικό παράδειγμα είναι η

συναϊκία του Ψυρρή στο κέντρο της Αθήνας. Ξένες επενδύσεις ήταν άγνωστες στο παρελθόν, τελευταία όμως μια εταιρία Αυστραλιανών συμφερόντων κατασκεύασε τρία Multiplex (ένα στο Μαρούσι, το άλλο στο Παγκράτι και το τρίτο στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης), καθώς και ένα πάρκο αναψυχής στο Ρέντη. Επίσης μια ελληνική εταιρία σχεδιάζει να δημιουργήσει ένα δεύτερο πάρκο αναψυχής στο Ίλιον.

Όσον αφορά το σχεδιασμό για το χρόνο, το 1972-1973 το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων με διευθυντή τον Προκόπη Βασιλειάδη και με προτροπή του Gerard Gutenschwager οργάνωσε έρευνα χρήσης χρόνου με πολύ σημαντικά αποτελέσματα (Gutenschwager, 1978), τα οποία ουσιαστικά δεν αξιοποιήθηκαν. Γενικότερα έχουν ληφθεί ορισμένα μεμονωμένα μέτρα, ακόμη λιγότερα απ' ότι στον πολιτιστικό σχεδιασμό. Στο παρελθόν υπήρξε παρότρυνση στην κοινή χρήση του αυτοκινήτου (car pooling), ενθαρρύνοντας ανθρώπους, ακόμη και αγνώστους, που πηγαίνουν στην ίδια κατεύθυνση να χρησιμοποιούν το ίδιο αυτοκίνητο – παρόμοιο μέτρο είχε εφαρμοστεί και στην Ρώμη (Moccia, 2000). Σήμερα υπάρχει μια κοινωνική ζήτηση για την αύξηση των ωρών λειτουργίας των καταστημάτων και των υπηρεσιών. Στις τουριστικές περιοχές (π.χ. Πλάκα), τα καταστήματα μένουν ανοιχτά έως αργά το βράδυ και τις Κυριακές, ενώ τα περισσότερα μεγάλα καταστήματα και υπεραγορές κλείνουν αργότερα το βράδυ (συμπεριλαμβανόμενης της Δευτέρας και της Τετάρτης), όπως και το Σάββατο. Επίσης, πολλά καταστήματα (ακόμη και μικρά) εφαρμόζουν συνεχές ωράριο.

Υπήρξε ένα πειραματικό μέτρο που αφορούσε το αργότερο κλείσιμο των τραπεζιών, αλλά αυτό τελικά δεν καθιερώθηκε, παρότι ήταν αναγκαίο. Εκείνα που

εφαρμόζονται, και σωστά κατά τη γνώμη μας, είναι ένα μέτρο του Υπουργείου Εσωτερικών για την απογευματινή λειτουργία ορισμένων υπηρεσιών για το κοινό (π.χ. Εφορίες – ήδη αυτό γινόταν για τα κεντρικά ταχυδρομεία πράγμα που πρέπει να επεκταθεί και σε άλλα) και ένα πρόσφατο μέτρο του Υπουργείου Υγείας για την απογευματινή λειτουργία, με πληρωμή, ορισμένων νοσοκομείων. Επίσης, το ΥΠΕΧΩΔΕ, εδώ και μερικά χρόνια, εφαρμόζει τους θερινούς μήνες το σύστημα των διαφορετικών ωραρίων λειτουργίας για το κοινό – ένα παρόμοιο μέτρο είχε εφαρμοστεί και στην Γαλλία (Ichange et Projets, 1980). Ωστόσο, στην Ελλάδα ο κύριος σκοπός δεν ήταν τόσο η ανακούφιση της κυκλοφορίας όσο η καταπολέμηση της ρύπανσης.

4. Συμπεράσματα

Είναι καιρός να επιστρέψουμε στα ερωτήματα κλειδιά που τέθηκαν στο τέλος της εισαγωγής. Η ανάπτυξη των πολιτιστικών βιομηχανιών οδηγεί σε μια αύξηση της απασχόλησης (Pratt, 1997), και αυτό αντανακλάται περισσότερο στο αστικό επίπεδο. Από άποψη πολιτικής, ένα παλαιότερο σχέδιο του Συμβουλίου της Ευρώπης είχε σκοπό την 'επέκταση της πολιτιστικής δημοκρατίας και της πολιτιστικής παροχής-κυρίως σε ειδικές ομάδες' (Goodey, 1983β: 1). Πρόσφατα η Αγγλική κυβέρνηση απαίτησε από τα δημοτικά συμβούλια την επεξεργασία μιας πολιτιστικής στρατηγικής προκειμένου να τους δοθούν αυξημένοι πόροι.

Στις ΗΠΑ καθώς και την Δυτική Ευρώπη φαίνεται ότι είμαστε μάρτυρες μιας επιστροφής στο κέντρο της πόλης, το οποίο αποτελεί τον πυρήνα της και έχει διάφορες όψεις: την ανανέωση της δημόσιας ζωής, την έμφαση στην κατανάλωση και τον ελεύθερο χρόνο, την

εμφάνιση καινούργιων κατοίκων και χρηστών, και την αύξηση των προβλημάτων της αξίας της γης. Ένα κρίσιμο ζήτημα πολιτικής είναι η δημιουργία πολιτιστικών συνοικιών, πράγμα το οποίο συμβάλλει, σύμφωνα με τον Bianchini, στην 'κοινωνική μετατόπιση' (1999: 40). Επίσης, ενισχύει το zoning διαχωρίζοντας τον ελεύθερο χρόνο από τις άλλες λειτουργίες της πολεοδομίας.

Ο μεταμοντερνισμός γενικά έχει αλλάξει την ιδέα της αξιολόγησης, συμπεριλαμβανομένου και του σχεδιασμού, εφόσον στην εποχή της πολλαπλότητας των πολιτισμών δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός γούστων (Deffner, 1995: 61). Κάθε μορφή τέχνης μπορεί να διαθέτει τη διάσταση τόσο της υψηλής όσο και της λαϊκής κουλτούρας, για παράδειγμα η λαϊκή διάσταση της όπερας είναι η σπερέτα. Σήμερα η αξία της λαϊκής τέχνης έχει καθιερωθεί και λόγω της συμβολής της ιστορίας. Ωστόσο, τα σύγχρονα προϊόντα της λαϊκής κουλτούρας δεν μπορούν εύκολα να ανταγωνιστούν τα ανάλογα της υψηλής κουλτούρας, κυρίως λόγω της αυξημένης εμπορευματοποίησης που επηρεάζει πρωταρχικά τη λαϊκή κουλτούρα. Από την άλλη πλευρά, η εμπορευματοποίηση συνδέεται με την επιχειρηματική κουλτούρα, η οποία κυρίως χαρακτηρίζει την υψηλή κουλτούρα. Η διάχυση της λαϊκής κουλτούρας έχει συμβάλει σε αυτό που ισχυρίζεται ο Punter (1994), δηλαδή την απελευθέρωση της αισθητικής κρίσης από την κυριαρχία μιας μικρής ομάδας «ειδικών». Η λαϊκή κουλτούρα δεν είναι πάντα πιο «δημοκρατική», εφόσον μολονότι μερικά έργα μπορούν να παραχθούν συλλογικά, η κατανάλωσή τους είναι δυνατόν να εξακολουθήσει να γίνεται από λίγα άτομα.

Η επέκταση των πόλεων στο χρόνο είναι ευεργετική για τους τουρίστες και ορισμένους νέους, αλλά όχι για

εκείνους που εργάζονται σπίτι, για παράδειγμα τις γυναίκες (Bianchini και Greed, 1999: 203) και ορισμένους επαγγελματίες που πρέπει να ολοκληρώνουν την εργασία τους στο σπίτι, όπως οι καθηγητές πανεπιστημίου και οι ερευνητές. Ωστόσο, η επέκταση της λειτουργίας ορισμένων υπηρεσιών (τράπεζες, ταχυδρομεία) και καταστημάτων (για παράδειγμα mini-markets και φαρμακείων) είναι ευεργετική για όλους εκτός από εκείνους που εργάζονται σε αυτά. Οι πόλεις πρέπει να επεκτείνονται περισσότερο στο χώρο—ακόμα και καθ' ύψος υπό ορισμένους όρους, για παράδειγμα περιορισμό στον αριθμό των ορόφων—παρά στο χρόνο.

Ένα άλλο σχετικό 'δίλημμα', είναι αυτό μεταξύ νέων προαστίων/ χαμηλής πυκνότητας (Ebenezer Howard, Mumford), παραδοσιακών πόλεων/ υψηλής πυκνότητας (Jane Jacobs) και νέων πόλεων/ υψηλής πυκνότητας (Le Corbusier). Γενικά, δεν θέλουμε μια πόλη 100 μιλίων ούτε 24 ωρών, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ορισμένα στοιχεία της «οικονομίας της νύχτας» (για παράδειγμα η κατάργηση της διαφοροποίησης καθημερινής-Σαββατοκύριακου) ή της λειτουργίας της κοινωνίας με ταχείς ρυθμούς (για παράδειγμα η υποβολή διαφόρων έργων μέσα στις προθεσμίες) δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Επίσης μια ιδέα είναι να λειτουργούν τμήματα της πόλης, και όχι ολόκληρη η πόλη, για 24 ώρες όπως προτάθηκε για την περιοχή των Παλιών στον Βόλο (Αθανασιάδου, 2001).

Η ανάγκη να ελεγχθεί η επέκταση του χρόνου και να ισορροπηθεί η αγνόηση της σημασίας του χρόνου, οδηγεί στην έμφαση στο σχεδιασμό για το χρόνο. Ο χρόνος αποτελεί ταυτόχρονα ένα πόρο και έναν περιορισμό, και η περιοριστική μορφή του χρόνου μπορεί να είναι ο «χειρότερος εχθρός» των ανθρώπων (Deffner, 1995: 39). Γενικά, η θέληση για έλεγχο του

χρόνου προκαλεί «χρονικούς πολέμους» (Rifkin, 1987: 10), ενώ στο καθημερινό επίπεδο αυτό αντανακλάται στη λειτουργία της νύχτας ως συνόρου (Melbin, 1987). Ο χρόνος δεν είναι κάτι που μπορεί να αγοραστεί ή να διαφυλαχθεί για να χρησιμοποιηθεί στο μέλλον, αλλά όπως δείχνουν τα ιταλικά παραδείγματα (Moccia, 2000: 371) μπορεί να ανταλλαχθεί, ως χρόνος για φροντίδα σύμφωνα με ένα σχέδιο.

Στη σύγχρονη εποχή, ο χρόνος κυριαρχεί στο χώρο αν η βάση είναι η εμπειρία των καθημερινών ρυθμών στην πόλη. Έτσι, ένας από τους κύριους σκοπούς στη διαδικασία «της επιτάχυνσης των πάντων» (Gleick, 1999), και των συνθηκών του «νανοδευτερόλεπτου» (Rifkin, 1987, κεφ. 1) είναι ότι ο χρόνος δεν πρέπει να χάνεται, και γι αυτό το λόγο πρέπει να προγραμματίζεται – στην Ιταλία υπάρχουν περιπτώσεις ‘ρυθμιστικών σχεδίων ωραρίων’ (piano regolatore degli orari), ένα είδος χρονικών master plan (Moccia, 2000: 373). Όσον αφορά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις του χρόνου, στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη, τουλάχιστον τη Μεσογειακή, είμαστε μακριά από το τέλος της εργασίας (Rifkin, 1995/1996) και τον ερχομό της ‘κοινωνίας της αναψυχής’ (Dumazedier, 1962/1967).

Η βιωσιμότητα δίνει έμφαση στο μέλλον. Σύμφωνα με την Sandra Wallman, η σχέση με το μέλλον υποδηλώνει την απεικόνιση της ύπαρξης ενός ατόμου· υπάρχουν δυο αντιθετικές εικόνες του μέλλοντος: ‘Στη μια «το παρόν είναι εκεί όπου είμαι τώρα» έτσι ώστε, χωρίς να είμαι... «παγιδευμένος», θα προχωρήσω κατά μήκος της γραμμής του χρόνου προς το μέλλον. Στην άλλη... το άτομο κινείται μαζί, και όχι κατά μήκος, της αλληλουχίας, ικανό να την αισθανθεί μαζί με τη «συνέχεια της ύπαρξης» (1992: 15). Το παρελθόν, σύμφωνα με τον Lowenthal, είναι μια «ξένη χώρα» (1985). Το παρόν το

γίνεται καλύτερα αντιληπτό ως ένα «τεχνητό παρόν» το οποίο επιτρέπει την αλληλοσυσχέτιση της ιστορικής γνώσης, των προβλέψεων και των τρεχουσών αποφάσεων (Mandelbaum, 1984), βοηθώντας έτσι τα άτομα να απαλλαγούν από τους χρονικούς περιορισμούς ενώ λειτουργούν σε «ανοιχτές ηθικές κοινότητες» (Mandelbaum, 2000).

Ο πολιτιστικός σχεδιασμός πρέπει να συνδυαστεί με το χρονικό σχεδιασμό (Bianchini και Greed, 1999). Ορισμένες νύξεις έχουν ήδη γίνει (ειδικά αναφορικά με την κληρονομιά), αλλά αυτή η σύνδεση είναι εξαιρετικά δύσκολη διότι πρέπει να καθοριστούν διάφορα σημεία σύγκλισης τα οποία να μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας. Ο Bianchini (1999) προσφέρει κάποιες ιδέες. Ο επαναπροσανατολισμός των αστικών πολιτικών – ο οποίος προϋποθέτει μια ριζική επαναξιολόγηση του πολιτισμού, του χρόνου και του αστικού – προς την υιοθέτηση μιας προοπτικής πολιτιστικού και χρονικού σχεδιασμού πρέπει να περιλαμβάνει μια ειδική εξέταση τριών ζητημάτων: α) την ανάπτυξη των «ανοιχτών» δημόσιων χώρων προς την κοινωνική αλληλεπίδραση, β) την ενθάρρυνση της πολυπολιτισμικής και της διαπολιτισμικής ανταλλαγής, και γ) την αναγνώριση της δυναμικής των συμμετοχικών πολιτιστικών προγραμμάτων στις στρατηγικές της βιώσιμης αστικής ανάπτυξης (Bianchini, 1999: 44-49).

Οι «ανοιχτοί» χώροι, οι οποίοι είναι παρόμοιοι με τους διαφοροποιημένους χώρους του Lefebvre (1974/1991), συνδέονται, ωστόσο όχι άμεσα, με τις «ανοιχτές» κουλτούρες και τον περιορισμό των χρονικών ορίων. Πολλές σύγχρονες Ευρωπαϊκές πόλεις είναι πολυπολιτισμικές, κάτι που παρατηρείται στην ταυτόχρονη χρήση των δημόσιων χώρων. Η διαπολιτιστική ανταλλαγή ενισχύεται όχι μόνο από την επαφή στο χώρο

(κυρίως διαμέσου του τουρισμού), αλλά επίσης και με τη λειτουργία τις παγκόσμιων επικοινωνιών (κυρίως διαμέσου των δικτύων και του ιντερνέτ) σε χρονικές γραμμές. Η ενθάρρυνση της συμμετοχής συμβάλλει από τη μια πλευρά σε μια κοινή προσπάθεια για το χρονικό σχεδιασμό, και από την άλλη πλευρά έχει μια μακρόχρονη προοπτική.

Ο χρόνος, ο χώρος και ο πολιτισμός αποτελούν ταυτόχρονα πόρους και περιορισμούς. Ο γενικός σκοπός της σύνδεσης του χρονικού με τον πολιτιστικό σχεδιασμό πρέπει να είναι περισσότερο η αξιοποίηση των δυνατοτήτων και όχι η επίλυση των προβλημάτων, όπως συμβαίνει με την επίσημη αστική πολιτική της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (1998/1999). Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να ενισχυθεί η όψη των πόρων (στο δημόσιο, τον ιδιωτικό και τον ανεπίσημο τομέα), έτσι ώστε όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα να έχουν την δυνατότητα να απολαμβάνουν την πολλαπλότητα των χρόνων, των χώρων και πολιτισμών που υπάρχουν στην εποχή μας. Ωστόσο, η ποιότητα και η χρήση των επιλογών αυτών εξαρτώνται κυρίως από τη σχέση μεταξύ ανθρώπινης πράξης και δράσης όπως διαμεσολαβούνται από τους περιορισμούς του κοινωνικού κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδου, Δ. (2001) 'Ο Χρόνος ως Βασικό Εργαλείο στο Σύγχρονο Πολεοδομικό Σχεδιασμό. Μελέτη Περίπτωσης: Βόλος', Εργασία Μεταπτυχιακού Διπλώματος, Βόλος: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Αραβαντινός, Α. (1984/1997), *Πολεοδομικός Σχεδιασμός: Για Μία Βιώσιμη Ανάπτυξη του Χώρου* (Αθήνα: Συμμετρία).

Αραβαντινός, Α. (1992) 'Ο Camillo Sitte και η σύγχρονη ελληνική πολεοδομική πραγματικότητα' στο Sitte (1889/1992), xxxiv-xl.

Alfino, M., Caputo, J. S., και Wynyard, R. (επ.) (1998) *McDonaldization Revisited: Critical Essays in Consumer Culture*, Greenwood Publishing Group.

Allmendinger, P. (1999) 'Planning in the future: trends, problems and possibilities', στο Allmendinger, P. και Chapman, M. (επ.) *Planning Beyond 2000*, Chichester: John Wiley & Sons, 241-74.

Ashworth, G. J. και Larkham, P. J. (επ.) (1994) *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe* (London and New York: Routledge).

Ashworth, G. J. και Tunbridge, J. E. (1990) *The Tourist-Historic City* (London: Belhaven).

Ashworth G. J., και Voogdt H. (1990) *Selling the City: Marketing Approaches in Public Sector Urban Planning* (London: Belhaven Press).

Belloni, M. C. και Bimbi, F. (επ.) (1997) *Microfisica della Cittadinanza. Città, Genere, Politiche dei Tempi*, Milano: Franco Angeli.

Bianchini, F. (1990) 'Urban renaissance? The arts and the urban regeneration process', στο S. MacGregor και B. Pimlott (επ.) *Tackling the Inner Cities: The 1980s Reviewed, Prospects for the 1990s* (Oxford: Clarendon), 215-250.

Bianchini, F. (1999) 'Cultural planning for urban sustainability' στο Nyström και Fudge (επ.), 34-51.

Bianchini, F. και Greed, C. (1999) 'Cultural and time planning', στο C. Greed (επ.) *Social Town Planning: Planning and Social Policy*, London: Routledge, 195-207.

- Bianchini, F. και Parkinson, M. (επ.) (1993/1994) *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων: Η Εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης* (Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης).
- Bobic, M. (1990) *The Role of Time Function in City Spatial Structures: Past and Present* (Aldershot: Avebury).
- Braun, G. O. (επ.) (1994) *Managing and Marketing of Urban Development and Urban Life*, Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Carlstein, T., Parkes, D. και Thrift, N. (επ.) (1978) *Timing Space and Spacing Time. Vol. 1: Making Sense of Time - Vol. 2: Human Activity and Time Geography - Vol. 3: Time and Regional Dynamics* (London: Edward Arnold).
- Coccosis, H. και Nijkamp, P. (επ.) (1995), *Planning for Our Cultural Heritage* (Aldershot: Avebury).
- Corner, J. και Harvey, S. (επ.) (1991) *Enterprise and Heritage: Crosscurrents of National Culture*, Routledge, London and New York.
- Council for Cultural Cooperation (1996) *Culture and Neighbourhoods; v.1: Concepts and References - v.2: A Comparative Report - v.3: Talking About the Neighbourhood v.4: Perspectives and Keywords* (Strasbourg: Council of Europe).
- Council of Europe (1989) *Heritage and Successful Town Regeneration*. International conference organised by the Council of Europe, the Department of the Environment of the United Kingdom and English Heritage, Halifax (United Kingdom), 24-27 October 1988 (Strasbourg: Council of Europe).
- Δέφνερ, Α. (1992) "Πολιτιστικές δραστηριότητες και ελεύθερος χρόνος: κοινωνικές και γεωγραφικές διαστάσεις", στο Θ. Μαλούτας και Δ. Οικονόμου (επ.), *Κοινωνική Δομή και Πολεοδομική Οργάνωση στην Αθήνα* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής), 377-442.
- Δέφνερ, Α. (2000α) "Οι Πολιτιστικές Βιομηχανίες στην Αθήνα ως Περίπτωση Πολιτιστικού Σχεδιασμού", στο Γασπαδίνη, Α., Χριστοπούλου, Ο., και Ψυχάρης, Γ. (επ.) *Δεκαεπτά Κείμενα για το Σχεδιασμό, τις Πόλεις και την Ανάπτυξη: Συλλογικός Τόμος για τα Δέκα Χρόνια Λειτουργίας του Τμήματος Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 251-296.
- Δέφνερ, Α. (2000β) "Η Κατανομή των Πολιτιστικών Χώρων στην Αθήνα", στο Μαλούτας (επ.), 76-77.
- Δέφνερ, Α. και Κουτσιανά, Ε. (υπό εκτύπωση) 'Μεγάλα Γεγονότα, Ολυμπιακές Πόλεις και η Ανάπτυξη του Τουρισμού: Η Περίπτωση του Βόλου', στο Δ. Λαγός (επ.) *Τουρισμός και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Οι Επιπτώσεις των Ολυμπιακών Αγώνων 2004*, Αθήνα: Σύλλογος Ελλήνων Περιφερειολόγων, 31 σελίδες.
- Διαμαντούρος, Ν. (1994/2000) *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: Πλαίσιο Ερμηνείας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Deffner, A. (1994) 'Cultural activities in Greece: tradition or modernity?', στο I. Henry (επ.) *Leisure in Different Worlds. Vol. 1. Leisure: Modernity, Postmodernity and Lifestyles*, Leisure Studies Association Publications, Eastbourne, 135-156.
- Deffner, A. (1995) *Cultural Activities of Young Adults in Urban Time-Space: The Case of Paleo Phaliro in Athens*, PhD Thesis, LSE, London.
- Deffner, A. (2001) 'Theme Parks as a Point of Convergence Between Urban Planning, Culture and Tourism', in *Papers of the International Conference "Tourism on Islands and Specific Destinations"*, University of the Aegean, Chios, 18 pages (CD-ROM).
- Dumazedier, J. (1962/1967) *Toward a Society of Leisure*, New York: Free Press.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1998/1999) *Αειφόρος Αστική Ανάπτυξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Πλαίσιο Δράσης*, Βρυξέλλες.

- Eberling, M. και Henckel, D. (1998) *Kommunale Zeitpolitik: Veraenderungen von Zeitstrukturen - Handlungsoptionen der Kommunen*, Berlin: Sigma.
- lchange et Projets (1980) *La Revolution du Temps Choisi*, Paris: Albin Michel.
- Evans, G. (1993) *An Urban Renaissance? The Role of the Arts in Urban Regeneration: A Survey of Local Authorities in Greater London* (London: Centre for Leisure And Tourism Studies/ University of North London Press).
- Evans, G. (2001) *Cultural Planning: An Urban Renaissance?* London: Routledge.
- Gershuny, J. (2000) *Changing Times: Work and Leisure in Postindustrial Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Giedion, S. (1941/1982) *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Gleick J. (1987/1990), *Χάος: Μια Νέα Επιστήμη* (Αθήνα: Κάτοπτρο).
- Gleick, J. (1999) *Faster: The Acceleration of Just About Everything*, New York: Vintage.
- Gold, J. και Ward, S. V. (επ.) (1994), *Place Promotion: The Use of Publicity and Marketing to Sell Towns and Regions* (Chichester: John Wiley & Sons).
- Goodey, B. (1983a) *Urban Culture at a Turning Point?* (Strasbourg: Council of Europe).
- Goodey, B. (επ.) (1983β) *Urban Cultural Life in the 1980's* (Strasbourg: Council of Europe).
- Gottdiener, M. (1997) *The Theming of America: Dreams, Visions, and Commercial Spaces* (Boulder, Co: Westview Press).
- Gottdiener, M., Collins, C., και Dickens, D. (1999) *Las Vegas: The Social Production of an All-American City*, Oxford: Blackwell.
- Graham, B., Ashworth, G. J., και Tunbridge, J. E. (2000) *A Geography of Heritage*, London: Arnold.
- Gutenschwager, G. (1978) 'Έρευνα χρήσης χρόνου: Συγκριτικά αποτελέσματα απογραφής δραστηριοτήτων των Αθηναίων κατά το 1972-1973', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 33-34, Μάιος-Δεκέμβριος, 335-348.
- Haila, A. (1999) 'City building in the East and West: United States, Europe, Hong Kong and Singapore compared', *Cities*, 16 (4): 259-267.
- Hall, P. και Landry, C. (1997) *Innovative and Sustainable Cities* (Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions).
- Hall, T. R. και Hubbard, P. (επ.) (1998) *The Entrepreneurial City: Geographies of Politics, Regime and Representation*, Chichester: John Wiley.
- Hannerz, U. (1992) *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning* (New York: Columbia University Press).
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford: Basil Blackwell).
- Hawking S. (1988/1989), *Το Χρονικό του Χρόνου: Από τη Μεγάλη Έκρηξη ως τις Μαύρες Τρύπες* (Αθήνα: Κάτοπτρο).
- Heidegger, M. (1927/1962) *Being and Time* (Oxford: Basil Blackwell). [ελληνική έκδοση: (1978) *Το Είναι και ο Χρόνος*, 2 τόμοι, Αθήνα: Δωδώνη]
- Heidegger, M. (1954/1971) 'Building, dwelling, thinking', στο *Poetry, Language, Thought* A. Hofstadter (επ.) (New York: Harper and Row), 145-161.
- Henckel, D., B. Grabow, και H. Kunert-Schroth (1989) *Zeitstrukturen und Raumentwicklung*, Stuttgart: Kolhammer.

- Hoch, C. (1994) 'Values and planning education', στο Thomas (επ.), 205-21.
- Holcomb, R. (1999) 'Marketing cities for tourism', in Judd, D., Fainstein, S. (eds) *The Tourist City*, New Haven: Yale University Press, 54-71.
- Hughes G. (1999) 'Urban revitalization: the use of festive time strategies', *Leisure Studies*, 18 (2): 119-136.
- Jackson, P. (1989) *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography* (London: Unwin Hyman).
- Jackson, P. (1991) 'Mapping meanings: A cultural critique of locality studies', *Environment and Planning A*, vol. 23, 215-228.
- ΚΕΠΕ (Μελετητική Ομάδα) (2000) *Εκθέσεις 32: Ο Πολιτισμός ως Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Kearns G. και Philo C. (επ.) (1993), *Selling Places: The City as Cultural Capital, Past and Present* (Oxford: Pergamon).
- Kotler P., Asplund, C. Haider D. H., και Rein I. (1999) *Marketing Places Europe: Attracting Investments, Industries and Visitors to European Cities, Communities, Regions and Nations*, Harlow: Financial Times Prentice Hall.
- Kotler P., Haider D. H., και Rein I. (1993) *Marketing Places: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations*, New York: Macmillan.
- Krantz, M. και Schötzl, L. (1996) 'Marketing the city', στο C. Jensen-Butler, A. Schachar, J. van Weesep (επ.) *European Cities in Competition*, Aldershot: Ashgate, 468-493.
- Kreitzman, L. (1999) *The 24 Hour Society*, London: Profile Books.
- Krier L. (1978) 'The reconstruction of the city', στο R. Delavoy (επ.) *Rational Architecture: The Reconstruction of the City*. Brussels: Archives d'Architecture Moderne.
- Krier, R. (1975/1979) *Urban Space*, London: Academy Editions.
- Labrianidis, L. και Deffner, A. (1999) 'The Development of Planning Education and its Relation to the Belated Start of Geography Teaching in Greek Universities' *European Planning Studies*, vol. 7, no. 2, 1999, 243-253.
- Labrianidis, L. and Deffner, A. (2000) 'European Cities of Culture: impacts in economy, culture and theory', στο D. Vaiou and V. Hastaoglou (επ.) *Towards a Radical Cultural Agenda for European Cities and Regions*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 23-58.
- Landry, C. (2000) *Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, London: Earthscan Publications.
- Landry, C. και Bianchini, F. (1995) *The Creative City* (London: Demos/Comedia).
- Landry C., Greene L., Matarasso F. και Bianchini F. (1996), *The Art of Regeneration: Urban Renewal Through Cultural Activity* (Stroud: Comedia).
- Larkham P. (1996), *Conservation and the City* (London: Routledge).
- Le Corbusier (1943/1987) *Η Χάρτα των Αθηνών* (Αθήνα: Ύψιλον).
- Lefebvre, H. (1974/1991) *The Production of Space* (Oxford: Blackwell).
- Lefebvre, H. (1992) *Elements de Rythmanalyse: Introduction à la Connaissance des Rythmes*, Paris: Syllepse.
- Lovatt, A. (1996) 'The ecstasy of urban regeneration: regulation of the night-time economy in the transition to a post-Fordist city', και O' Connor and Wynne (επ.), 141-168.
- Lovatt, A., O' Connor, J., Montgomery, J., και Owens,

- P. (1994) *The 24-Hour City: Selected Papers from the First National Conference on the Night-Time Economy*, Manchester: Manchester Metropolitan University.
- Lowenthal, D. (1985) *The Past is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Lynch, K. (1972) *What Time is This Place?*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Μαλούτας, Θ. (επ.) (2000) *Κοινωνικός και Οικονομικός Ατλας της Ελλάδας. Τόμος Ι: Οι Πόλεις*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας/ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Βόλος/ Αθήνα.
- Μαλούτας, Τ. and Deffner, A. (προσεχώς) 'Urbanisation et Patrimoine Culturel: Athènes Face aux Jeux Olympiques de 2004', *Revue de Geographie de Lyon*, 12 σελίδες.
- Mandelbaum, S. (1984) 'Temporal conventions in planning discourse', *Environment and Planning B: Planning and Design*, 11: 5-13. [επίσης στο Mandelbaum, 2000]
- Mandelbaum, S. (2000) *Open Moral Communities*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 95-111.
- Marling, K. A. (επ.) (1997) *Designing Disney's Theme Parks: The Architecture of Reassurance*, Paris/New York: Flammarion.
- Matarasso F., και Halls S. (επ.) (1996) *The Art of Regeneration. Nottingham 1996: Conference Papers*, Stroud: Comedia.
- Melbin, M. (1987) *Night as Frontier: Colonizing the World After Dark*, New York: The Free Press.
- Moccia, F. D. (2000) 'Planning Time: An Emergent European Practice', *European Planning Studies*, 8 (3): 367-76.
- Montgomery J. (1990) 'Cities and the art of cultural planning', *Planning Practice + Research*, vol. 5, no. 3, winter, 17-24.
- Mumford, L. (1949) 'Planning for the phases of life', *Town Planning Review*, 1, 5-16. [επίσης στο *The Urban Prospect: Essays*, New York: Harcourt, Brace & World 1968]
- Mumford, L. (1961/1966) *The City in History* Harmondsworth: Penguin.
- Nykiel R. A., και Jascolt E. (1998) *Marketing Your City USA: A Guide to Developing a Strategic Tourism Marketing Plan*, New York: Haworth Press.
- Nyström, L., και Fudge, C. (eds) (1999) *City and Culture Cultural Processes and Urban Sustainability* Karlskrona: Swedish Urban Environment Council.
- Oatley N. (επ.) (1998), *Cities, Economic Competition and Urban Policy* (London: Paul Chapman).
- O' Connor J. και Wynne D. (επ.) (1996) *From the Margins to the Centre: Cultural Production and Consumption in the Post-Industrial City* (Aldershot: Arena).
- Paddison R. (1993) 'City marketing, image reconstruction and urban regeneration', *Urban Studies*, 30, 339-349.
- Paolucci, G. (2001) 'Ο συνεχής κύκλος της κατανάλωσης στην πόλη: προς ένα νέο ορισμό της εξουσίας πάνω στο χρόνο', *Γεωγραφίες*, 1, Άνοιξη, 43-55.
- Page S. (1995) *Urban Tourism* (London and New York: Routledge).
- Parkes, D. και Thrift, N. (1980) *Times, Spaces and Places. A Chronogeographic Perspective* (New York: J. Wiley and Sons).
- Pratt, A. (ed.) (1997) Theme issue Cultural Industries, *Environment and Planning A*, 29 (11).
- Pred, A. (επ.) (1981) *Space and Time in Geography. Essays Dedicated to Torsten Høgerstrand* (Lund: Department of Geography Royal University of Lund).

- Punter, J. (1994) 'Aesthetics is planning', στο Thomas (επ.), 38-67.
- Rifkin, J. (1987) *Time Wars: The Primary Conflict in Human History* (New York: Touchstone/Simon & Schuster).
- Rifkin, J. (1995/1996) *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της: Η Δύση του Παγκόσμιου Εργατικού Δυναμικού και το Χάραμα της Μετά-την-Αγορά Εποχής* (Αθήνα: Νέα Σύνορα).
- Ritzer G. (1993/2000) *The McDonalidization of Society*, Newbury Park: Pine Forge Press.
- Robinson, J. P., και Godbey, G. (1977/1997) *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*, University Park, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Rossi, A. (1984/1987) *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Sitte, C. (1889/1992) *Η Πολεοδομία Σύμφωνα με τις Καλλιτεχνικές της Αρχές* (Αθήνα: Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο).
- Smyth, H. (1994) *Marketing the City: the Role of Flagship Developments in Urban Regeneration*, London: E. & F. N. Spon.
- Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* (London and New York: Verso).
- Sudjic, D. (1992) *The 100 Mile City* (London: Flamingo).
- Τσεγενίδη, Κ. (2001) 'Μάρκετινγκ Πόλεων: Από τη Γερμανική Εμπειρία στην Ελληνική Πραγματικότητα', Διπλωματική Εργασία, Βόλος: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Thomas, H. (επ.) (1994) *Values and Planning* (Aldershot: Avebury).
- Thomas, M.J. (1994) 'Values in the past: conserving heritage' στο Thomas (επ.), 68-86.
- Thrift, N. (1977) *An Introduction to Time Geography*, CATMOG, no. 13 (Norwich: University of East Anglia, Geo Abstracts).
- Tunbridge, J.E. και Ashworth, G.J. (1995) *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Venturi, R., Scott-Brown, D., και Izenour, S. (1972/1988) *Learning from Las Vegas*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Wallman, S. (1992) 'Introduction', στο Wallman (επ.) *Contemporary Futures: Perspectives from Social Anthropology* (London and New York: Routledge), 1-20.
- Ward S. (1998) *Selling Places: The Marketing and Promotion of Towns and Cities 1850-2000* (London: E. & F. N. Spon/ Routledge).
- Willis, P. με S. Jones, J. Canaan και G. Hurd (1990) *Common Culture: Symbolic Work at Play in the Everyday Cultures of the Young* (Milton Keynes: Open University Press).
- Wynne, D. (επ.) (1992) *The Culture Industry: The Arts in Urban Regeneration* (Aldershot: Avebury).
- Zajczyk, F. (2000) *Tempi di Vita e Orari Della Città. La Ricerca Sociale e il Governo Urbano*, Milano: Franco Angeli.
- Zukin, S. (1995) *The Cultures of Cities* (Oxford: Blackwell).